

СУФІКСАЛЬНЕ СЛОВОТВОРЕННЯ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Наукові розвідки зі старослов'янської мови охоплюють питання виникнення і розвитку старослов'янської писемності, археографічного опрацювання пам'яток, їх живомовної основи, описової та порівняльно-історичної фонетики і морфології, лексики в описовому та етимологічному аспектах, складання тлумачного, етимологічного і зворотного словників. Останнім часом досліджується фонологічна система і такі донедавна маловивчені розділи, як словотвір і синтаксис.

У всіх сучасних слов'янських народів є спільне прадавнє духовне й культурне надбання – це найбільш ранні слов'янські пам'ятки X-XI століть (кирило-мефодіївської доби), які глибинно, яскраво, мисленнево-емоційно передають характерний колорит минулих часів. Таке твердження має підґрунтя: слов'янські першокниги – це неабияка коштовність для всіх наступних перекладів, оригінальних духовних творів; це величезний духовний спадок для багатьох небайдужих прийдешніх поколінь; це «богословська точність, гармонія, краса і простота висловів, надзвичайно смислова об'ємність основних принципів і понять християнства» [3, 329].

Старослов'янські пам'ятки засвідчили як поодинокі різнокореневі слова, так і однокореневі гнізда слів. Перші не піддаються словотвірному аналізу на синхронному зрізі. Наприклад: *гъва, кобыла, чаша*. Значно більша кількість старослов'янських слів має однокореневі гнізда й слугує вагомим матеріалом для вивчення старослов'янського словотворення, успадкованого з праслов'янської мови. Наприклад: *вѣлъ, вѣлость, вианти, оувѣлнти, вѣлоризьць; слѣдъ, вѣслѣдъ, послѣди, послѣжде, послѣдкъ, слѣдити, наслѣдити, послѣдити, наслѣдик, наслѣдникъ, послѣднъ, наслѣдовати, послѣдовати, вѣслѣдовати, повѣслѣдовати, слѣдованик, наслѣдствовать, вѣслѣдствовать*.

Дослідники давніх писемних джерел Л. Саднік і Р. Айтцетмюллер на основі етимологічного підходу виявили в лексиці пам'яток кирило-мефодіївської доби 837 однокореневих гнізд слів [12]. Щоправда, не взяли до уваги реальні зв'язки слів, якими вони були в старослов'янській мові, і з цієї причини до одного етимологічного гнізда зараховані різної давності групи слів, які на синхронному зрізі вже не пов'язані мотивацією. До прикладу, в словнику старослов'янських пам'яток вищеназваних авторів в одному етимологічному гнізді (номер 147) подано велику кількість слів, які становлять уже не одну, а три групи однокореневих слів:

- 1) *дѣти, дѣтишть, дѣтьскъ, дѣтогоуکلеник*;
- 2) *дѣва, девница, дѣвичь, дѣвичьскъ, дѣвство, дѣвствынъ, приснодѣва*;
- 3) *донлица (мамка, нянька [2, 55]), донти (кормити; плекати; годувати [2, 55]), надонти, отъдонти [12, 227]*.

Відома вчена в царині лінгвістики Р. Цейтлін зауважує, що при синхронному підході до вивчення старослов'янського словотворення в пам'ятках X-XI століть простежено понад 1200 однокореневих слів у їх реальних зв'язках [11, 32]. Звісно, така велика кількість однокореневих гнізд слів у давніх пам'ятках дає можливість констатувати, що старослов'янська лексика має яскраво виражену мотивованість, яка існує в закономірностях словотворення як найважливішого джерела збагачення словникового складу.

Старослов'янський словотвір досліджували зарубіжні й українські мовознавці, зокрема Р. Айтцетмюллер [12], Л. Саднік [12], М. Ф. Станівський [8], Г. О. Хабургаєв [9], А. В. Майборода [6], О. М. Селіщев [7] та інші.

Метою нашої статті є описати суфіксальне словотворення якісних, відносних і присвійних прикметників на матеріалі старослов'янсько-українського словника [2].

У словотворі вивчаються не будь-які слова, а лише ті, що за своєю структурою підказують, чому саме так, а не по-іншому названо речі, істоти тощо, які розглядаються не тільки як окремі похідні слова, а як певні категорії слів, що мають спільні формальні й семантичні ознаки [4, 151].

У праслов'янській мові прикметники разом з іменниками належали до класу імен і майже не мали формальних ознак розрізнення. Їх поступове розмежування і формування вже двох майбутніх морфологічних класів було започатковано на семантико-синтаксичному рівні. «Спочатку ознака передавалася через конкретний предмет, і лише з розвитком абстрактного мислення почала сприйматися як узагальнена, що й стало остаточним етапом формування прикметника як самостійної частини мови» [10, 50].

Суфіксальне словотворення прикметників у старослов'янській мові здійснювалося за допомогою прикметникових суфіксів від твірних основ іменників, прикметників і меншою мірою дієслів та прислівників.

Насамперед розглянемо суфікси якісних прикметників, які за морфологічною будовою поділяються на первинні (непохідні), основа яких дорівнює кореню, і вторинні (похідні), утворені за допомогою суфіксів.

Суфікси **-ивъ**, **-ливъ**, **-ъливъ** утворюють від твірних основ іменників із значенням неістот і дуже рідко від дієслівних основ якісні прикметники на означення виразної внутрішньої прикмети або подібності до чогось. Наприклад: **правъдивъ** ← **правда** [2, 175], **зълъовивъ** ← **зълъоба** [2, 73], **линостивъ** ← **линость** [2, 102], **лъстивъ** ← **лъсть** [2, 102], **любивъ** ← **любы** [2, 103], **милоствивъ** ← **милость** [2, 106], **млъчаливъ** ← **млъчати** [2, 108], **гнѣвъливъ** ← **гнѣвъ** [2, 46], **завистъливъ** ← **зависть** [2, 66], **забытъливъ** ← **забытъ** (забуття) [2, 66] та інші.

За допомогою суфікса **-авъ** утворені від основ іменників із значенням неістот якісні прикметники, які семантично підкреслюють ту ознаку, що закладена у твірній основі, як-от: **кръвавъ** ← **кръвь** [2, 95], **лжкавъ** ← **лжка** (лукавство; підступність; хитрість) [2, 104], **скврънавъ** ← **сквръна** (нечисть; бруд; пляма; скверна) [2, 231], **сѣдनावъ** ← **сѣдина** [2, 266], **тинавъ** ← **тина** (болото, багно) [2, 273].

Суфікс **-атъ** утворює від іменникових твірних основ із значенням неістот якісні прикметники, що виражають саме ту властивість, якою володіє пояснюваний предмет. Наприклад: **когатъ** [2, 21], **крилатъ** [2, 94], **рогатъ** [6, 173], **сжкатъ** [2, 268], **оустатъ** [6, 173]. Суфікс **-итъ** утворює від основ іменників-неістот якісні прикметники, які виражають великий ступінь якості, сконденсовану ознаку пояснюваного предмета: **именитъ** [2, 79], **маститъ** (вгодований; тучний; масний) [2, 105], **нарочитъ** (видатний; славний; значний) [2, 118], **сѣменитъ** (багатий насінням) [2, 266].

У прикметниках, що походять від іменників з давньою основою на **-*û**, де перед **-итъ** основотворчий суфікс **-*û** чергувався з **-*оу-** > **-*оу**, утворився суфікс **-овитъ**, функціонально ідентичний із **-итъ**, наприклад: **домовитъ** (багатий, заможний, хазяйновитий, домовитий) [2, 56], **сановитъ** (знатний; сановитий; родовитий) [2, 225]. І відповідно такий же суфікс спостерігаємо й у прикметниках, що походять від інших давніх основ, зокрема: **падовитъ** [6, 173], **падовитъ** [2, 154], **трдъовитъ** [6, 288].

Якісні прикметники утворюються й за допомоги суфіксів **-къ** та **-ькъ**, інтенсифікуючи значення, закладене у твірній основі. Наприклад: **близъкъ** [6, 173], **гладъкъ** [2, 45], **горькъ** [2, 48], **кротъкъ** (лагідний; покірний, смиренний; приручений) [2, 95], **крѣпъкъ** (міцний; сильний; могутній) [2, 96], **тяжъкъ** (тяжкий, важкий; вагомий, важливий; хижий; жорстокий) [2, 283].

Трапляються також вторинні прикметники з суфіксом **-окъ**: **высокъ** [2, 42], **глжбокъ** [2, 46], **жестокъ** [2, 63], **широкъ** [6, 173].

Крім того, у старослов'янсько-українському словникові [2] зафіксовані якісні й відносні прикметники з суфіксом **-ьнъ**, який є спільним для двох значенневих розрядів.

Якісні прикметники з цим суфіксом виражають абстрактні ознаки й утворюються від твірних основ іменників із значенням неістот або дуже рідко від дієслівних основ. Наприклад: **гнѣвенъ** ← **гнѣвъ** [2, 46], **моштънъ** ← **моштъ** [2, 108], **правъдънъ** ← **правда** [2, 175], **чьстънъ** ← **чьсть** [6, 173; 1, 271], **разоумънъ** ← **разоумъ** [2, 215], **сильнъ** ← **сила** [2, 230], **хладънъ** ← **хладъ** [2, 288], **пристжпънъ** ← **пристжпити** [2, 204], **оугодънъ** ← **оугодити** [2, 285].

У відприкметникових якісних прикметниках суфікс **-ьнъ** вживається меншою мірою і лише як додаткова підсилювальна морфема, що не змінює семантики твірної основи: **лжкавънъ** ← **лжкавъ** [2, 104], **достоинънъ** ← **достоинъ** [2, 56], **милосрѣдънъ** ← **милосрѣдъ** [2, 106], **свободънъ** ← **свободъ** [2, 227].

Вільну сферу застосування суфікс **-ьнъ** має у відносних прикметниках, виконуючи функцію нейтральної морфеми, яка допомагає виражати лише відношення ознаки до поняття. Наприклад: **брѣжънъ** (береговий; горбистий) [2, 24], **въсточънъ** (східний) [2, 40], **горьнъ** (гірський) [2, 48], **сельнъ** (польовий; дикий) [2, 229] – просторові ознаки; **дъньнъ** (денний, щоденний, який випадає на певний день тижня) [2, 59], **ноштънъ** [2, 129], **лѣтънъ** [2, 103], **сжвотънъ** [2, 267] – часові ознаки; **воурънъ** [2, 24], **дъждънъ** [2, 59], **мрачънъ** [2, 109], **слъньчьнъ** [2, 235] – ознаки явищ; **плътънъ** (тілесний, плотський) [2, 155], **ножьнъ** [2, 129], **ржчьнъ** [2, 224], **тѣлесънъ** (тілесний) [2, 281], **чрѣвьнъ** [2, 289], **жтровънъ** [2, 299] – ознаки частин тіла; **винънъ** (виноградний) [2, 28], **житънъ** (житній; хлібний) [2, 64], **млѣчьнъ** (молочний) [2, 108], **пышеничьнъ** [2, 208], **каменьнъ** [2, 88] – ознаки речовини, матеріалу.

Відприкметникові відносні прикметники з суфіксом **-ьнъ** (звісно, їх мало) зберігають функціональну тотожність із твірними основами. Наприклад: **вештадънъ** ← **вештадъ** (бездітний, безплідний) [2, 18], **овьштънъ** ← **овьштъ** (спільний; загальний) [2, 134]. Зрідка відносні прикметники з аналізованим суфіксом утворюються від дієслівних і прислівникових твірних основ: **неразлжчьнъ** ← **не разлжчити** [2, 126], **сѣмѣшьнъ** ← **сѣмѣшати** [2, 255]; **исконънъ** ← **искони** [2, 81], **поздънъ** ← **поздѣ** [2, 161].

Відсубстантивні відносні прикметники з суфіксом -ьнть мають функціонально ідентичні відповідники на -ьскъ, як-от: зємльнть ← зєм(л)ьскъ [2, 71], лоуьнть ← лоуьнскъ [2, 101], небєсьнть ← небєсьскъ [2, 120].

Для утворення лише відносних прикметників із семантикою «щось із чогось» від основ іменників-неістот використані суфікси -ьнть та -анть: власьнть ← влась [2, 29], дрѣвьнть ← дрѣво [2, 57], камьнть ← камы [2, 88], мѣдьнть ← мѣдь [2, 112], воштанть ← воскъ [1, 231; 2, 30], дъшттанть ← дъска [6, 173; 2, 59], можданть ← мозгъ [6, 173; 2, 108], рожанть ← рогъ [6, 173; 2, 221].

Суфікс -ьскъ бере участь у творенні як відносних, так і присвійно-відносних прикметників від твірних основ іменників. Прикметникові деривати від субстантивних основ із значенням особи виражають розмаїту семантику: від належності певній особі до властивості якомусь колу осіб або ж належності до відповідної течії, громади: вокводьскъ [2, 30], жєньскъ [2, 63], зьлодѣискъ [2, 73] – [зьлодѣйскъ], крьстиянскъ [2, 96], мжжьскъ [2, 113], поганьскъ [2, 157], рабьскъ [2, 209], чловѣчьскъ [2, 296]. Менший обсяг мають відносні прикметники з суфіксом -ьскъ від твірних основ іменників із значенням тварин та явищ: львьскъ [2, 102], осьльскъ [2, 143], морьскъ [2, 108], небєсьскъ [2, 120]. Натомість прикметники, утворені від іменників-топонімів, трапляються часто, наприклад: вавилоньскъ [2, 26], галилѣискъ [2, 45], итальскъ [2, 85], норьданьскъ [2, 80], єтнопьскъ [2, 62], єлнньскъ [2, 61], ливаньскъ [2, 99], сионьскъ [2, 230] та інші.

Суфікси присвійних прикметників -ь та -ни різні за походженням, але функціонально рівнозначні. Перший виник із праслов'янського -*ъ, утративши *ъ у постконсонантній позиції, і має досить високу частотність, а другий походить із праслов'янського -*ьъ і вирізняється низькою частотністю при вживанні. Від твірних субстантивних основ чоловічого роду на означення осіб обидва суфікси утворюють присвійні прикметники: авраамь [6, 173], отьчь [2, 148], оученичь [6, 174], кьнажь [6, 174; 2, 97]; вожин [2, 23], вражин [2, 30], рабин [6, 174; 2, 209]. Деривати від твірних основ іменників жіночого роду належать до рідкісних: вьдовичь [2, 42], дѣвичь [2, 59], матерь [2, 105]. За допомоги аналізованих суфіксів від іменників чоловічого роду, що означають тварин або птахів, утворюються присвійно-відносні прикметники: козьль [6, 174; 2, 91], овьчь [5, 116], орль [6, 173; 2, 140], тельчь [2, 272]; лисин [6, 174], пьсин [2, 207], овьчин [1, 252].

Суфікси -овь, -євь поєднуються з основами іменників чоловічого роду на означення власних і загальних назв і дуже рідко назв племен і тварин: адамовь [5, 116], савьвовь [2, 224], сєрафимовь [2, 229], сионовь [2, 230], титговь [2, 273], кєсарєвь [6, 173; 5, 116], кєсаровь [2, 89], цѣсарєвь [2, 295], львовь [5, 116], змиквь [5, 116] (як поодинокі відхилення – від назв жіночого роду: аспидовь ← аспида [2, 15], єхидновь ← єхидьна [2, 62]).

Суфікс -инть утворює присвійні прикметники від іменникових основ чоловічого і жіночого роду зі значенням істот: вокводинть [2, 30], змининть [2, 72], сотонинть (сатанинський) [2, 236], стєфанинть [2, 239], сждининть [2, 267], марининть [6, 173] та інші.

Суфіксація займає центральне місце в системі старослов'янського словотвору та інших слов'янських мов, оскільки «суфікси відзначаються різноманітністю, ширшою сполучуваністю, здатністю до творення варіантів, значною багатофункціональністю тощо» [4, 152].

На матеріалі старослов'янсько-українського словника [2] та коротких словників найуживаніших слів, поданих у підручниках із старослов'янської мови, описано суфіксальне словотворення трьох семантичних груп прикметників – якісних, відносних, присвійних. Найбільше прикметникових дериватів утворено від твірних основ іменників і прикметників, а найменше – від твірних основ дієслів та прислівників.

Список використаних джерел

1. Ачилова В. П. Старослов'янська мова : практикум. Модульний курс / В. П. Ачилова, Л. Ф. Щербачук. – 2-е вид., виправлене й доповнене. – Сімферополь : Сімферопольська міська друкарня, 2012. – 275 с.
2. Белей Л. Старослов'янсько-український словник / Любомир Белей, Олег Белей. – Львів : Свічадо, 2001. – 332 с.
3. Біленька-Свистович Л. Церковнослов'янська мова : підручник зі словником для духов. навч. закл. / Л. Біленька-Свистович, Н. Рибак. – К. : Криниця, 2000. – 335 с.
4. Вакарюк Л. О. Українська мова. Морфеміка і словотвір : навчальний посібник / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. – 200 с.
5. Леута О. І. Старослов'янська мова : підручник. – К. : Вища школа, 2001. – 255 с.
6. Майборода А. В. Старослов'янська мова / А. В. Майборода. – К. : Вища школа, 1975. – 296 с.
7. Селищев А. М. Старославянський язык : учебник / А. М. Селищев. – 2-е изд. – М. : Издательство Московского университета, 2006. – 496 с.
8. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. – Львів : Видавництво Львівського університету, 1964. – 471 с.

9. Хабургаев Г. А. Старославянский язык : учебник / Г. А. Хабургаев. – М. : Просвещение, 1974. – 432 с.
10. Царалунга І. Б. Старослов'янська мова : навчальний посібник / І. Б. Царалунга. – Львів : Новий Світ-2000, 2011. – 188 с.
11. Цейтлин Р. М. Лексика старославянского языка / Р. М. Цейтлин. – М. : Просвещение, 1977. – 336 с.
12. Sadnik L. Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten / L. Sadnik, R. Aitzetmüller. – Heidelberg, 1955. – S. 211–341.

Анотація. У статті описано суфіксальне словотворення прикметників старослов'янської мови переважно на матеріалі старослов'янсько-українського словника. Проаналізовано продуктивні й непродуктивні суфікси, які, поєднуючись із різними твірними основами іменників, прикметників або ж дієслів і прислівників, утворюють різноманіття якісних, відносних і присвійних прикметників.

Ключові слова: *деривати, прикметникове словотворення, старослов'янська мова, суфіксальне словотворення, суфікси.*

Summary. *This article describes the suffixal word formation of the adjectives of the old Slavonic language is mainly based on the old Slavonic-Ukrainian dictionary. Analyses of productive and unproductive suffixes that form a variety of qualitative, relative and possessive adjectives, combined with different generating the basics of nouns, adjectives or verbs and adverbs.*

The scientific exploration of the old Slavonic language covering the question of the emergence and development of the old Slavonic writing, archaeographical study of the monuments, their living language basis, narrative and comparative-historical phonetics and morphology, vocabulary in the narrative and the etymological aspects, the laying of the glossary, etymological and reverse dictionaries. Recently investigated the fonological system and, until recently, little-studied sections like word formation, and syntax.

All modern Slavic peoples have a common ancient spiritual and cultural heritage is the earliest Slavic monuments of X-XI centuries (Cyril-Methodius days), deep, bright, thiking-emotionally convey the characteristic coloring of the past. Such statement is the basis: old Slavic books are great jewel for all subsequent translations, original spiritual works. This is a huge spiritual legacy for many generations of caring. This is a theological accuracy, harmony, beauty and simplicity of expressions, semantic capacity of the basic principles and concepts of Christianity.

The old Slavonic monuments showed as the single different root words, and one root groups. The first groups not are subjectef to word formation analysis on synchronous cut. A significantly greater number of the old Slavonic words has one root groups and serves as a valuable material for the study of the ancient Slavonic wordformation, inherited from the praslavonic language.

The word formation studies not any word, but only those structures that suggest why it is so and not otherwise named things, creatures, etc.; which are considered not only as separate derivative words, as well as certain categories of words that have a common formal and semantic features.

The adjectives of praslavonic language along with the nouns belong to the class names and almost had no formal signs of distinguishing their gradual differentiation and formation of already two future morphological classes was initiated on the syntactic-semantic level. First sign handed down through a specific subject, and only with the development of abstract thinking began to be perceived as a generalized, that was the final stage of the formation of an adjective as an independent part of the language.

Key words: *derivatives, adjective word formation, old Slavonic language, suffixal word formation, suffix.*

Отримано: 10.03.2018 р.